

1Oriental Journal of Philology

 SUPPORT SCIENCE	ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY journal homepage: http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about	
---	--	---

EDITORIAL ACTIVITIES OF TATAR INTELLECTUALS IN THE NATIONAL PRESS OF TURKESTAN

Ozoda Yusupova

Independent Researcher

University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Tatar intellectuals, Turkestan, national press, editor, Jadidism, "Tarjuman", "Vaqt", Ismailbek Gasprinsky, Ismail Abidi, Burhan Sharaf, printing house, Turkic unity, "Shuro", publishing.

Received: 01.08.26

Accepted: 03.08.26

Published: 03.08.26

Abstract: This article scientifically analyzes the editorial, publishing, and journalistic activities of Tatar intellectuals in the formation and development of the national press in the Turkestan region from the late 19th to the first quarter of the 20th century. The study highlights the cultural and educational ties of Volga and Crimean Tatar intellectuals with Turkestan, their initiatives in establishing printing houses, and their contributions to the launch of the Jadid press. Special attention is paid to the ideological influence of Ismailbek Gasprinsky's "Tarjuman" newspaper on the Turkestani intelligentsia, as well as the creative work of Tatar editors – Ismail Abidi, Sayid Karim, Nushirvan Yaushev, Burhan Sharaf, Fatih Karimi, Alimjan Idrisi – in Turkestani newspapers and journals. The article reveals the historical significance of Tatar-Uzbek cooperation in the development of the Turkic peoples' press.

TATAR ZIYOLILARINING TURKISTON MILLIY MATBUOTIDAGI MUHARRIRLIK FAOLIYATI

Ozoda Yusupova

Mustaqil tadqiqotchi

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: tatar ziyolilari, Turkiston, milliy matbuot, muharrir, jadidchilik, "Tarjumon", "Vaqt", Ismoilbek Gaspiraliy,

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrning oxiri va XX asrning birinchi choragida Turkiston o'lkasida milliy matbuotning

Ismoil Obidiy, Burxon Sharaf, bosmaxona, turkiy birlik, "Sho'ro", noshirlik.

shakllanishi va rivojlanishida tatar ziyolilarining muharrirlik, noshirlik va publitsistik faoliyati ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda Volga bo'yi va Qrim tatar ziyolilarining Turkistondagi madaniy-ma'rifiy aloqalari, ularning bosmaxonalar tashkil etishdagi tashabbuslari, jadid matbuotini yo'lga qo'yishdagi xizmatlari yoritilgan. Ismoilbek Gaspirlining "Tarjimon" gazetasi orqali Turkiston ziyolilariga ko'rsatgan g'oyaviy ta'siri, Ismoil Obidiy, Sayyid Karim, Nushiravon Yovushev, Burxon Sharaf, Fotih Karimiy, Olimjon Idrisiy kabi tatar muharrirlarning Turkiston gazeta-jurnallaridagi ijodiy faoliyati alohida o'rganilgan. Maqolada turkiy xalqlar matbuoti taraqqiyotida tatar-o'zbek hamkorligining tarixiy ahamiyati ochib berilgan.

РЕДАКТОРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАТАРСКИХ ИНТЕЛЛИГЕНТОВ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЕ ТУРКЕСТАНА

Озода Юсупова

Университет журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

Независимый исследователь

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: татарская интеллигенция, Туркестан, национальная пресса, редактор, джадидизм, "Тарджуман", "Вақыт", Исмаилбек Гаспринский, Исмаил Абиди, Бурхан Шараф, типография, тюркское единство, "Шуро", издательство.

Аннотация: В данной статье научно проанализированы редакторская, издательская и публицистическая деятельность татарских интеллигентов в формировании и развитии национальной прессы Туркестанского края в конце XIX – первой четверти XX века. В исследовании освещены культурно-просветительские связи поволжских и крымских татарских интеллигентов с Туркестаном, их инициативы по созданию типографий, а также вклад в становление джадидской печати. Особое внимание уделено идейному влиянию газеты "Тарджуман" Исмаилбека Гаспринского на туркестанскую интеллигенцию, а также творческой деятельности татарских редакторов – Исмаила Абиди, Саида Карима, Нуширвана Яушева, Бурхана Шарафа, Фатиха Карими, Алимджана Идриси – в туркестанских газетах и журналах. В статье раскрыто историческое значение татарско-узбекского

Kirish. Turkiston o'lkasida milliy matbuotning vujudga kelishi va taraqqiyoti tarixini xolisona o'rganish jarayonida tatar ziyolilarining muharrirlik, noshirlik va publitsistik faoliyatini alohida tadqiq etish ilmiy zaruriyat hisoblanadi. Zero, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Volga bo'yi, Qrim, Boshqirdiston hamda Astraxan o'lkasidan kelgan tatar ma'rifatparvarlari Turkiston jadid matbuotining shakllanishida, bosmaxonalar yo'lga qo'yilishida, jurnalistika kasbiy tamoyillarining qaror topishida bevosita ishtirok etganlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev qayd etganidek: "Bizning eng asosiy boyligimiz – bu tariximiz, ma'naviyatimiz va madaniyatimiz, qadriyatlarimizdir"[1]. Mazkur fikr turkiy xalqlar – tatar va o'zbek ziyolilarining tarixiy hamkorligini ilmiy asosda o'rganishni dolzarb vazifaga aylantiradi. Tatar va o'zbek matbuotchilari o'rtasidagi mafkuraviy va kasbiy aloqalar haqiqatda yagona turkiy ma'naviy makonning yorqin namoyon bo'lishi edi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda turkiy xalqlar o'rtasidagi madaniy va ilmiy hamkorlik kuchaymoqda. Bu jarayonda tarixiy ildizlarni XX asr boshlarida tatar va o'zbek ziyolilari amalga oshirgan birgalikdagi matbuot tajribasini chuqur o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Tadqiqotning maqsadi Turkiston milliy matbuotining shakllanishi va taraqqiyoti jarayonida tatar ziyolilari, xususan muharrirlarning tutgan o'rnini tarixiy-ilmiy asoslab berish, ularning publitsistik merosini pedagogik nuqtai nazardan baholashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavzuga oid manbalarni tahlil qilish jarayonida o'zbek olimlari B.Qosimov, N.Karimov, S.Ahmedov, U.Dolimov, Z.Mo'minov, D.Alimova, F.Rashidov hamda tatar tadqiqotchilari M.G'aynullin, R.Amirxon, D.Usmonova, A.Yo'zeyev, F.Sultonbekov, X.Minneg'ulovning ilmiy ishlari muhim metodologik manba sifatida o'rganildi. Ayniqsa, B.Qosimovning "Milliy uyg'onish" (2002), R.Amirxonning "Tatar matbuoti tarixi" (Qozon, 2002), D.Usmonovning "Musulmon matbuoti Rossiyada" (Qozon, 2009), N.Karimovning ilmiy maqolalari mavzu bo'yicha asosiy nazariy zamin yaratdi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, kontent-tahlil hamda hujjatshunoslik metodlari qo'llanildi. "Tarjimon" (Bog'chasaroy), "Vaqt" (Orenburg), shuningdek, "Taraqqiy", "Xurshid", "Sadoyi Turkiston", "Sadoyi Farg'ona", "Oyna" (Turkiston) gazeta-jurnallarining sahifalari birlamchi manba sifatida tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tatar (qrim-tatar) ziyolilarining Turkiston matbuotiga ta'siri haqida so'z borganda, eng avvalo, buyuk ma'rifatparvar Ismoilbek Gaspirali (1851-1914) va u 1883-yilda Bog'chasaroyda asos solgan "Tarjimon" gazetasi haqida alohida to'xtalish lozim bo'ladi. "Tarjimon" 35 yil davomida (1883-1918) muntazam nashr etilib, butun rus imperiyasidagi

musulmon-turkiy xalqlarni yagona ma'naviy makonga birlashtirdi. Gazetaning shiori "tilda, fikrda, ishda birlik" turkistonlik jadidlar uchun ham haqiqiy g'oyaviy dasturga aylandi.

Gaspirali 1893-yilda Turkistonga sayohat qilib, Toshkent, Samarqand, Buxoro va Qo'qonda jadid maktablari masalasini muhokama qildi, mahalliy ziyolilar bilan uchrashdi. Uning bu safari Turkiston jadidchilik harakatining shakllanishida muhim turtki bo'ldi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi yetakchi jadid arboblari o'zlarini Gaspraliyning ma'naviy shogirdi deb hisoblaganlar. Ular keyinchalik Turkistonda chiqargan gazeta-jurnallarining mafkuraviy yo'nalishi, xat-savod siyosati, til siyosati "Tarjumon" yo'lidan borgan.

"Tarjumon" sahifalarida Turkistondagi voqealar, jadid maktablari, mahalliy ziyolilarning maqolalari muntazam bosilib turdi. Bu o'z navbatida tatar va o'zbek matbuotchilari o'rtasida bevosita aloqa o'rnatishga olib keldi. Gaspraliy Turkiston ziyolilariga matbuotning xalqni uyg'otishdagi qudrati haqidagi o'z falsafasini singdirgan zot edi[2].

Turkistonda mahalliy ziyolilar tomonidan tashkil etilgan birinchi mustaqil milliy gazeta – "Taraqqiy"ning (1906) muharriri Ismoil Obidiy (Ismoil Abidov, 1872-1944) tatar millatiga mansub edi. U Qozonda tug'ilib, dastlabki ta'limni shu yerdagi madrasada olgan, so'ngra Turkistonga kelib, mahalliy ziyolilar bilan yaqindan hamkorlik qilgan. Obidiy bir vaqtning o'zida tatarcha, o'zbekcha, ruscha, fors-tojikcha va arab tillarini erkin bilgan polilingvist bo'lib, bu uning matbuot sohasidagi faoliyati uchun muhim asos bo'lib xizmat qildi.

"Taraqqiy" gazetasi 1906-yil 27-iyundan boshlab haftada bir necha marotaba chiqib turdi va 20-soni nashr etilgach, chor ma'muriyati tomonidan yopib qo'yildi. Qisqa muddat ichida bo'lsa-da, "Taraqqiy" Turkiston aholisining keng qatlamlariga "o'z so'zi" bilan murojaat qildi. Gazeta sahifalarida mustamlakachilik tartibi tanqid qilindi, mahalliy aholining huquqlari, ta'lim erkinligi, ona tilining mavqei masalalari ko'tarildi. Ismoil Obidiy muharrir sifatida nashrning g'oyaviy yo'nalishini belgiladi va o'zi ko'plab tahririy maqolalar yozdi.

Obidiyning muharrirlik mahorati – bu jurnalistika nazariyasidagi "axborot – fikr – tarbiya" uch birligini amalda qo'llashdan iborat edi. U gazetani nafaqat axborot manbai, balki millatga yo'lbo'shchilik vositasi sifatida idrok etdi. Uning faoliyati keyingi avlod o'zbek va tatar muharrirlari uchun namuna bo'lib xizmat qildi[3].

Turkiston milliy matbuotining moddiy-texnik bazasini yaratishda Sayyid Karim (Said Karim Karimov, 1865-1932) alohida o'rin tutadi. U Toshkentdagi yirik tatar tujjori va noshiri bo'lib, 1900-yillarning boshidan boshlab o'zining bosmaxonasi, kitob do'koni va nashriyotini tashkil qildi. Sayyid Karim bosmaxonasida "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Tujjor" kabi gazetalar chop etildi, jadid darsliklari, diniy va dunyoviy adabiyot kitoblari nashr etildi. Sayyid Karim faqat tijoratchi emas, ayni paytda madaniy-ma'rifiy faoliyatga jalb etilgan ziyoli edi.

Nushiravon Yovushev (Nushirvan Yaushev, 1876-1918) – boshqird-tatar mansabidagi yirik publitsist va muharrir bo'lib, u 1907-yildan boshlab Turkistonda bo'ldi va mahalliy matbuotda faol ishtirok etdi. "Sho'ro" jurnali (Orenburg) muxbiri sifatida Yovushev Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealar, jadid harakati, ta'lim islohoti haqida ko'plab maqolalar e'lon qildi. Uning yozuvlari turkiy xalqlarning birligi g'oyasi, dunyoviy ta'limning ahamiyati, ayollar masalasi kabi mavzularga bag'ishlangan edi[4].

Burxon Sharaf (1883-1942) va Olimjon Idrisiy (1887-1959) singari tatar ma'rifatparvarlar ham Turkiston matbuoti bilan yaqin aloqada bo'ldilar. Burxon Sharaf "Vaqt" gazetasining (Orenburg, 1906-1918) Turkiston bo'yicha muxbiri sifatida o'lkadagi voqealarni keng yoritib bordi. Olimjon Idrisiy esa diniy va ta'lim masalalarida turkistonlik ulamolar bilan polemika olib bordi va o'z maqolalarini Toshkent gazetalarida e'lon qildi[5].

Yana bir muhim shaxs – Fotih Karimiy (Fatih Karimi, 1870-1937) bo'lib, u "Vaqt" gazetasining muharriri sifatida Turkistondagi jadid harakati va matbuotining rivojlanishini muntazam yoritib bordi. Karimiyning Turkistonga safari va u yerda yozgan ocherklar to'plami ("Turkiston safari", 1912) o'sha davr o'lkasining ijtimoiy-madaniy hayotini real aks ettiruvchi muhim manba sifatida bugungi kungacha o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda[6].

Tatar muharrirlarining Turkiston matbuotidagi faoliyatini tahlil qilish ularning publitsistik uslubi va pedagogik qarashlarining bir qator o'ziga xos jihatlarini ochib beradi. Birinchidan, tatar muharrirlari Yevropa jurnalistikasi tajribasini yaxshi bilganlari sababli, materiallarni tuzilishli, hujjatlarga asoslangan, tahliliy ohangda taqdim etishga harakat qildilar. Bu xususiyat o'zbek matbuotining kasbiy darajasini ko'tarishda muhim rol o'ynadi.

Ikkinchidan, tatar muharrirlari ona tili masalasiga alohida e'tibor berdilar. Gaspraliyning "o'rtaq turkiy til" g'oyasi ularning ijodida muhim o'rin tutdi. Ammo Behbudiy, Avloniy kabi turkistonlik jadidlar bilan munosabatda bu masala ba'zan bahsli tus oldi: turkistonliklar mahalliy o'zbek-chig'atoy tilini saqlash tarafdori bo'lganlari holda, ba'zi tatar muharrirlari umumiy turkiy tilni qo'llash kerakligini ta'kidladilar. Bu polemikalar matbuot sahifalarida ochiq olib borildi va matbuot tilining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchidan, tatar muharrirlari ta'lim va tarbiya masalalarida progressiv yondashuvni ilgari surdilar. Ular usuli jadid (yangi usul) maktablarining Turkistonda keng yoyilishiga matbuot orqali ko'maklashdilar. Sayyid Karim noshirligida Turkistonda Tatar muallimlari va tatar darsliklari katta tarqalishga ega bo'ldi. Bu jarayonda "Mufid", "Ta'lim ul-atfol", "Hisob masalalari" kabi tatar darsliklari o'zbek tiliga moslashtirilgan holda chop etildi.

To'rtinchidan, tatar muharrirlari ayollar masalasini matbuot orqali ko'tarish jihatidan turkistonlik kasbdoshlariga yo'l ochib berdilar. Tatar matbuotida – "Suyumbike", "Tarbiyat" jurnallarida – ko'tarilgan ayollar ta'limi, oilaviy huquq, ijtimoiy hayotda ishtirok masalalari

Turkiston matbuotida ham keng o‘rin oldi. Aynan tatar mualliflari turkistonlik o‘quvchilarni ushbu mavzularga jalb etdilar.

1917-yil fevral inqilobidan keyin Turkistonda matbuot erkinligining keskin kuchayishi tatar ziyolilarining muharrirlik faoliyatiga ham yangi imkoniyatlar yaratdi. Bu davrda Toshkent, Qo‘qon, Samarqandda chiqqan “Najot”, “Hurriyat”, “Ulug‘ Turkiston”, “Kengash”, “Sho‘roi Islom” gazetalarida tatar mualliflari faol ishtirok etdilar. Ular Turkiston Muxtoriyati (Qo‘qon Muxtoriyati, 1917-yil noyabr) g‘oyasini ilgari surishda matbuot orqali muhim hissa qo‘shdilar.

1917-yilda Toshkentda chiqqan “Ulug‘ Turkiston” gazetasi (muharriri – Kabir Bakirov) sahifalarida tatar publitsistlarining maqolalari muntazam bosilib turdi. Sovet hokimiyati o‘rnatilganidan keyingi dastlabki yillarda ham tatar ziyolilari Turkiston matbuotidagi faoliyatini davom ettirdilar. "Ishtirokiyun" (1918), "Qizil bayroq" (1922), "Turkiston" gazetalarida tatar muharrirlari va publitsistlari faol ish olib bordilar. Biroq 1920-yillarning oxiriga kelib, sho‘ro hukumati "sultongaliyevchilik", "panturkizm" va "jadidchilik" ayblovi bilan ko‘plab tatar va o‘zbek ziyolilarini ta‘qib ostiga oldi. 1937-1938-yillardagi "katta qatag‘on" davrida tatar muharrirlarining ham, ularning turkistonlik kasbdoshlarining ham ko‘pchiligi qatag‘on qurboni bo‘ldi.

Tatar ziyolilarining Turkiston milliy matbuotidagi muharrirlik faoliyati bugungi kunda ham ilmiy va amaliy ahamiyatini saqlab kelmoqda. Birinchidan, ularning matbuot orqali olib borgan ma‘rifatparvarlik faoliyati zamonaviy media-pedagogika fanida tarbiyaviy jurnalistikaning klassik namunasi sifatida o‘rganilishi mumkin. Ikkinchidan, tatar va o‘zbek matbuotchilari o‘rtasidagi tarixiy hamkorlik tajribasi bugungi turkiy xalqlar madaniy integratsiyasi uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, tatar muharrirlarining til, ta‘lim va milliy o‘zlik masalalarida ko‘targan polemikalari hozirgi davrda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Ularning maqolalari hozirgi avlod jurnalistlari va pedagoglari uchun professional uslub maktabi sifatida foydali. To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari tatar ziyolilarining Turkiston milliy matbuoti shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutganligini ko‘rsatdi. Ular muharrirlik, noshirlik, publitsistika va ma‘rifatparvarlik faoliyati orqali milliy matbuot taraqqiyotiga sezilarli hissa qo‘shgan.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan tahlil tatar ziyolilarining Turkiston milliy matbuotidagi muharrirlik faoliyati to‘g‘risida quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarishga asos bo‘ladi:

Birinchidan, tatar ziyolilari Turkistonda milliy matbuotning shakllanishi va rivojlanishida bevosita ishtirok etganlar. Ular bosmaxonalar tashkil etish, gazeta-jurnallarni nashr ettirish, kasbiy jurnalistika tamoyillarini joriy qilishda muhim rol o‘ynadilar.

Ikkinchidan, Ismoilbek Gaspiraliyning "Tarjumon" gazetasi va u ilgari surgan "tilda, fikrda, ishda birlik" g‘oyasi Turkiston jadid matbuotining mafkuraviy asosini shakllantirdi. Mahmudxo‘ja

Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy kabi turkistonlik jadidlar Gaspraliy maktabining ma'naviy davomchilari sifatida faoliyat ko'rsatdilar.

Uchinchidan, Ismoil Obidiy, Sayyid Karim, Nushirvon Yovushev, Fotih Karimiy, Burxon Sharaf, Olimjon Idrisiy kabi tatar muharrirlari va publitsistlari o'zlarining ijodiy faoliyati bilan o'zbek matbuotini rivojlantirishga, kasbiy jurnalistika maktabini shakllantirishga sezilarli hissa qo'shdilar.

To'rtinchidan, tatar muharrirlarining publitsistik merosi bugungi kunda turkiy xalqlar matbuoti tarixini, jurnalistika nazariyasini va media-pedagogika sohasidagi tadqiqotlarni boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar bayon etiladi: 1) tatar ziyolilarining Turkiston matbuotidagi faoliyatiga oid arxiv hujjatlari va davriy nashrlarni elektron-raqamli formatda umumlashtirib, ikki tilda (o'zbek va tatar) ilmiy katalog yaratish; 2) O'zbekiston va Tatariston Respublikasi oliy ta'lim muassasalari o'rtasida "Turkiy matbuot tarixi" yo'nalishida hamkorlik dasturlari ishlab chiqish; 3) tatar muharrirlarining publitsistik merosini o'zbek tilida nashr ettirish hamda ularni o'rganishni pedagogika va jurnalistika fakultetlari o'quv dasturlariga kiritish; 4) Ismoil Obidiy, Sayyid Karim kabi shaxslar haqida monografik tadqiqotlarni amalga oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2021. – 464 b.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2002. – 400 b.
3. Mo'minov Z. Turkistonda matbuot tarixi (1870-1917). – Toshkent: "Akademnashr", 2018. – 280 b.
4. Alimova D.A. Jadidchilik harakati Turkistonda: tarix va taqdir. – Toshkent: "Fan", 2009. – 312 b.
5. Sultonbekov F. Burxon Sharaf: hayoti va faoliyati. – Qozon: KDU nashriyoti, 2008. – 184 b.
- Karimi F. Turkiston safari. – Orenburg: "Vaqt" matbaasi, 1912. – 144 b. (tatar tilida)
6. Boltaboyev H. Mahmudxo'ja Behbudiy va o'zbek milliy matbuoti. – Toshkent: "Sharq", 2014. – 240 b.
7. Rashidov F. Turkiston jadidchiligi va milliy matbuot. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2017. – 220 b.